

ANDRZEJ NIEWCZAS

POLSKA WSPÓŁCZESNA POWIEŚĆ PRZYGODOWA

PRÓBA KONSTRUKCJI MATRYCY FABULARNEJ *

Mimo wzmózonych obecnie zainteresowań literaturą dla młodzieży jest ona wciąż jeszcze terenem nie zbadanym; nie ma tu jasno ustalonych metod badawczych, a i sam przedmiot stanowi sferę nie dość sprecyzowaną. Opracowania twórczości dla młodego czytelnika ograniczają się w praktyce najczęściej do zwykłego streszczenia tekstów, określenia problematyki, co najwyżej — do ich systematyzacji. W rezultacie nie wyjaśniona pozostaje struktura oraz funkcjonowanie powieści w procesie komunikacji społecznej.

Wydaje się, że właściwe byłoby usytuowanie owej twórczości w kontekście literatury popularnej, a to m. in. ze względu na dość przejrzystą konstrukcję i na przeznaczenie dla masowego, choć określonego ze względu na wiek, odbiorcy¹, który najczęściej jest czytelnikiem „ufnym”, odbierającym przeznaczoną dlań lekturę w jej dosłownej, powierzchniowej warstwie, traktującym tekst jako prawdę².

W kontekście powyższych uwag, aby dokonać w miarę całościowego opisu zjawiska, należy uwzględnić trzy semiotyczne poziomy, na których następuje jego realizacja: syntaktykę, semantykę i pragmatykę. W centrum badań współczesnego literaturoznawstwa są dwa ostatnie plany (semantyka i pragmatyka tekstu). Jednakże, aby je określić, niedozowne jest zbadanie poziomu prymarnego, w celu dokonania opisu tekstu, do czego się tutaj ograniczę ze względu na dość wąskie ramy objętościowe artykułu, ukazując jedynie w zarysach perspektywy dalszego badania, które

* Szkic ten jest fragmentem pracy magisterskiej pisanej pod kierunkiem doc. dr M. Jasińskiej-Wojtkowskiej w sekcji filologii polskiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

¹ Odbiorcą wirtualnym powieści przygodowej jest młody chłopiec, dlatego też można ją nazwać literaturą dla chłopców, analogicznie do literatury dla dziewcząt. Zob. A. Kudelska-Kruszewska. *Polskie powieści dla dziewcząt po 1945 roku*. Wrocław 1972.

² Zob. M. Głowiński. *Powieść i prawda*. W: *Problemy socjologii literatury*. Red. J. Sławiński. Wrocław 1971 s. 188.

mogłoby bazować na wynikach analizy³, jaką zamierzam tu przedstawić.

Analizę fabuł⁴ rozpocznę od semiotycznej personologii, tj. przeglądu postaci, ich wzajemnych relacji i funkcjonowania.

I. DOROŚLI I DZIECI

Podstawowa opozycja osobowa w badanych powieściach: dzieci (chłopcy)—dorośli⁵ wynika z różnicy „światów”, w których obie te grupy funkcjonują; psychicznych i społecznych uwarunkowań obu grup⁶.

1. ŚWIAT DOROSŁYCH

Dorośli pozostają do dzieci w następujących relacjach (rozpatrujemy sytuację, jaka istnieje przed ewentualną transformacją):

Sprzymierzeńcy. Jest to grupa stosunkowo nieliczna. Sprzymierzeńcami są głównie ci, wobec których A nie występują w roli podwładnych. Dlatego też w zasadzie nie są sprzymierzeńcami nauczyciele; wyjątki stanowią tylko niektórzy „wybrani”, np. nauczyciel wychowania fizycznego (Gondera *Księga urwisów* E. Niziurskiego), który gra na trąbce, prowadzi miejscowy zespół sportowy, umie naprawić każdą maszynę itp. Posiada cechy, które mogą imponować młodym chłopcom.

Nie są na ogół sprzymierzeńcami rodzice, ponieważ tutaj również istnieje zasada podwładności. W tym przypadku zależność jest częściowo łamana, gdy członków obu grup (rodzice — dzieci) łączy wspólny cel, rodzaj wykonywanych zajęć, np. w powieściach Alfreda Szklarskiego o przygodach Tomka⁷, gdzie wyprawy do egzotycznych krajów łączą ojca i syna; wspólna praca i niebezpieczeństwo wydarzeń powodują „dokooptowanie” młodego chłopca do grona dorosłych.

Wymienione wyżej przykłady ilustrują „załamanie” zasady podwładności: A — mimo naturalnej zależności nie podlega ściśle B.

³ Do zbudowania matrycy fabularnej wykorzystam 18 polskich współczesnych powieści przygodowych, których wykaz znajduje się na końcu artykułu.

⁴ Z prac, które przedstawiają analizy fabularne tekstów literackich zob. np.: B. Owczarek. *Opowiadanie i semiotyka. O polskiej nowelistyce współczesnej*. Wrocław 1975.

⁵ Czasami (dla uproszczenia) w dalszym ciągu pracy oznaczać będę: A — dzieci, B — dorośli.

⁶ Sposób istnienia i funkcjonowania postaci literackich jest jednym z zasadniczych problemów, jakie powstają przy rozpatrywaniu struktury powieściowej. Współcześni badacze fabuły kontynuują w zasadzie linię badawczą Proppa, uwzględniając aspektowy i funkcjonalny byt postaci. Zob. np. T. Todorow. *Ludzie — opowieści*. Tłum. R. Zimand. „Pamiętnik Literacki” 64:1973 z. 1 s. 269. Taki sposób postępowania przyjęty został również w tej pracy.

⁷ Zob. *Przygody Tomka na Czarnym Łądzie, Tomek w krainie kangurów, Tomek wśród tovców głów* i in.

Sprzymierzeńcami mogą być również inni członkowie rodziny, np. stryj Dionizy (E. Niziurski. *Klub włóczykijów*), który razem z chłopcami uczestniczy w turystycznych wędrowkach; przyjaciele młodzieży, np. działacz społeczny — doktor Otrębus, organizator zabaw (*Klub włóczykijów*); Pan Samochodzik, zabierający chłopców na wakacyjne szlaki (Z. Nienacki. *Księga strachów*); sierżant Kubas⁸, bosman (E. Niziurski. *Awantura w Nieklaju*), który zwiedził wiele krajów i chętnie opowiada o swoich przygodach.

W przykładach tych ukazane są następujące relacje: 1. B współdziała z A (stryj Dionizy, Pan Samochodzik, doktor Otrębus). 2. B jest autorytetem dla A (sierżant Kubas, bosman).

Wrogowie. Przedstawicielami tej grupy są głównie ci, od których A są zależni, a więc przede wszystkim nauczyciele (w powieściach z życia współczesnego), czasami rodzice, starsze rodzeństwo, np. brat Kornela (*Klub włóczykijów*), woźny w szkole (*Księga urwisów*), bandyci (E. Niziurski. *Niewiarygodne przygody Marka Fiegusa*), włamywacze (*Klub włóczykijów*), poszukiwani przez chłopców szpiedzy (*Księga urwisów*), niemieccy żołnierze (R. Doroeba. *Baszta starej sowy*). Obowiązują tu dwie główne zasady: 1. zasada podwładności: A — rodzice, nauczyciele; 2. zasada walki: A — szpiedzy, bandyci, żołnierze niemieccy. W drugim przypadku nie obowiązuje zasada podwładności, dlatego w „walce” A z B (szpiedzy, bandyci itp.) siły są wyrównane, przy czym atutami A są „prawo moralne” i spryt, B — siła fizyczna.

Obojętni. Nie jest to grupa liczna. W skład jej wchodzi m. in. rodzice, gdy nie interesują się zbyt poczynaniami chłopców (np. większość rodziców w *Księdze urwisów*, rodzice Marka Fiegusa z *Niewiarygodnych przygód Marka Fiegusa*), niektórzy nauczyciele. Członkowie tej grupy nie wchodzi w konfliktowe relacje z A.

Inni. Są to ci dorośli, których stosunek z A jest rozłączny (brak jakiegokolwiek kontaktu). Wymienione wcześniej grupy cechuje bowiem istnienie relacji A—B, ponieważ nawet członkowie przedstawionej ostatnio grupy (obojętni) należą do „zaangażowanych”, na mocy naturalnego usytuowania wobec A (rodzice, nauczyciele). Elementy zbioru określonego tu mianem *inni*, to właściwie rekwizyty nie stanowiące o zwrotnych punktach rozwoju fabuły.

Bardziej istotne są dwie grupy utworzone po transformacji figur fabularnych. Proces transformacyjny polega tutaj na tym, że jakiś element B różnicuje się, staje się innym niż był pierwotnie, zmienia swoją war-

⁸ „Zawsze chodził w eleganckim mundurze z błyszczącym sznurkiem i odznakami, oprócz tego słynie jako bokser wagi półciężkiej w „Gwardii” Nieklaj. Naprawdę to on znów nie jest straszny, a przeciwnie, morowy chłop” (Niziurski. *Awantura w Nieklaju* s. 339).

tość (progresja lub regresja) albo okazuje się nie tym, za którego był uważany. Następuje to w wyniku wzbogacenia informacji o postaci pierwotnie błędnej lub niepełnej, w trakcie rozwoju akcji weryfikowanej albo uzupełnianej. Grupy w ten sposób powstałe to pozorni (fałszywi) sprzymierzeńcy i pozorni (fałszywi) wrogowie.

Pozorni sprzymierzeńcy. Członkowie tej grupy okazują się — po wzbogaceniu informacji przez A — wrogami i to nie tylko z powodu końcowego konfliktu z A, ale również dlatego, że łamią podstawowe prawa moralne i społeczne, np. Fryderyk (*Księga strachów*) prezentuje się dodatnio⁹, ale okazuje się szpiegiem; podobnie krajowcy (*Przygody Tomka na Czarnym Łądzie*) są fałszywymi sprzymierzeńcami, chcą bowiem wprowadzić łowców w zasadzkę, pozorując pomoc. Przypadki takie wyjaśniają się w końcowej fazie rozwoju akcji; fałszywi sprzymierzeńcy zostają zdemaskowani.

Warto podkreślić, iż w skład tej grupy nie wchodzi nauczyciele oraz rodzice, gdyż stanowiłoby to zbyt poważne naruszenie generalnej zasady tej literatury.

Pozorni wrogowie. Występują licznie w badanych powieściach: mamy tu (odwrotnie niż wyżej) głównie nauczycieli i rodziców. Proces weryfikowania informacji zmieniający pozornych wrogów w przyjaciół obserwujemy np. w *Księdze urwisów*, gdy czyn A (w tym przypadku chłopca, który nie był w szkole, ponieważ poszedł z kolegami do kopalni, zostaje niespodziewanie zaakceptowany przez B (tu: nauczyciela Sądeja)¹⁰.

A oto inne przykłady, wskazujące na początkowy brak (lub późniejszą zmianę) informacji:

a) **Woźny Kropa** (*Księga urwisów*) jest ponury i groźny (a więc należy do „wrogów”). Gdy chłopcy dowiadują się, że przyczyną jego nieprzyjaznych zachowań jest rozgoryczenie spowodowane śmiercią córeczki (następuje uzupełnienie informacji), pomagają mu w pielęgnowaniu grobu (rekompensata za wcześniejsze przewinienia), przez co z kolei staje się on ich sprzymierzeńcem.

b) **Rodzice**, którzy początkowo nie pozwalali chłopcom chodzić na szkolne zbiórki, po „uświadomieniu” (wzbogacenie informacji) nie robią przeszkód i sami pomagają w urządzaniu miejsc do zabawy (*Księga urwisów*).

c) **Indianie** na skutek fałszywych informacji uważani są za wrogów

⁹ „Fryderyk prezentował się sympatycznie. Był szczupłym blondynem lat około trzydziestu pięciu, wyglądał [podkr. moje — A. N.] na wysportowanego, zadowolonego z siebie człowieka, nie mającego wielkich kłopotów i odnoszącego się do świata z wielką życzliwością” (Nienacki. *Księga strachów* s. 82).

¹⁰ „No, teraz wstanie i wrzaśnie — myślał Karlik, obserwując go lekliwie. — Wiesz, to był ciekawy pomysł — powiedział nagle Sądej. Szkoda, że się nie udał” (Niziurski. *Księga urwisów* s. 168).

przez Karola, głównego bohatera powieści *Tropy wiódą przez prerię W. Wernica*. Po spotkaniu z nimi Karol przekonuje się (wzbogacenie informacji), że jego pierwotna opinia była błędna.

d) Nauczyciel Misiak (E. Niziurski. *Sposób na Alcybiadesa*) lekceważony przez chłopców, jest ich wrogiem. Po zmianie postępowania A staje się on sprzymierzeńcem uczniów: organizuje ciekawe wycieczki, prowadzi dyskusje itp.

Ogólnie wyróżnić można trzy podstawowe zasady, powodujące zmianę w wartościowaniu B przez A:

1° uzupełnianie i weryfikowanie informacji dotyczących B; 2° rzeczywista zmiana B, a w rezultacie akceptacja przez A np. rodzice w *Księżdzie urwisów*; 3° zmiana A wobec B implikuje zmianę w kierunku przeciwnym (przykład woźnego Kropy, nauczyciela Misiaka).

2. OPOZYCJE W OBRĘBIE GRUPY A

„Wybrani” i „reszta”. Grupa A nie jest całkowicie skonsolidowana; w skład jej wchodzi bohaterowie główni („wybrani”) i reszta chłopców, mająca znacznie mniejszy wpływ na rozwój sytuacji.

Wyróżnić można kilka rodzajów relacji, w jakich pozostają bohaterowie „wybrani” w stosunku do reszty elementów zbioru A.

a) Brak kontaktu: 1° pozostałe elementy A ukazane są jako tło (np. *Księga urwisów*); 2° brak innych elementów A (np. w powieściach o przygodach Tomka Wilmowskiego — chłopiec w świecie dorosłych) lub brak elementów zarówno z grupy A, jak i B (pobył bohatera na bezludnej wyspie, np. *Wodzu wyspa jest twoja* R. Liskowackiego).

b) Zasada sprzymierzenia „wybranych” z pozostałymi chłopcami, np. w powieściach *Klub włóczykiów*, *Księga strachów*.

c) Zasada wyodrębnienia — np. w powieści *Tajemnica zielonej pieczęci* H. Ożogowskiej trzech chłopcy przeniesieni do innej klasy stanowią „wyspę” w nowym otoczeniu. W tym przypadku na skutek interwencji z zewnątrz chłopcy przenoszą się „biernie”, wbrew swojej woli, czyli ponoszą „stratę” (degradacja).

Odwrotna sytuacja występuje w powieści *Sposób na Alcybiadesa*. Tutaj również pewna grupa (klasa VIII a), staje się „wyspą” na tle całej szkoły, co w tym przypadku jest jednak wywyższeniem ponad innych, czyli „awansem”.

Jeszcze inaczej wygląda sytuacja wówczas, gdy bohater „wyodrębnia się” samodzielnie, np. w powieści E. Niziurskiego *Siódme wtajemniczenie* Cykorz nie należy do żadnej z opozycyjnych grup, żyje w świecie snu.

d) Zasada opozycji: 1° z podziałem wartościującym etycznie na grupę pozytywną i negatywną — w *Tajemnicy zielonej pieczęci* bohaterowie

„wybrani” (pozytywni) przeciwstawieni są Sewerkowi, który okazuje się postacią negatywną (np. dusi kawkę, ulubienicę całej klasy); 2° z podziałem niewartościującym — np. podział na Matusów i Blokerów (*Siódme wta- jemniczenie*), na tubylców i kolonistów (*Awantura w Niekłaju*).

3. OPOZYCJA: CHŁOPCY (A)—DZIEWCZĘTA (C)

W analizowanych tu powieściach występują głównie dziewczęta zachowujące się jak chłopcy, uczestniczące w przygodzie na równi z nimi. Takimi postaciami są: Sally w podróźniczych powieściach A. Szklarskiego, która wraz z mężczyznami bierze udział w niebezpiecznych wyprawach; Ola (*Podróż za jeden uśmiech* A. Bahdaja), uczestnicząca wraz z chłopcami w autostopowych podróżach; dziewczęta z powieści *Awantura w Niekłaju*, które zorganizowane są tak jak chłopcy¹¹. Dziewczęta takie są pozytywnie oceniane przez chłopców¹², następuje dowartościowanie: grupa C=A. Do rzadkości należą przypadki, gdy świat C stanowi odrębną, „żeńską” całość, a mimo to jest pozytywnie oceniany przez chłopców (np. Elżbietka z *Tajemnicy zielonej pieczęci*).

II. OPOZYCJE PRZESTRZENNE

Z n a n e — n i e z n a n e. Opozycja ta uwarunkowana jest położeniem, stałym miejscem pobytu bohaterów. W powieściach podróźniczych przechodzą oni ze znanego świata w krainę egzotyki, poznają nowe kraje, dżungle, góry, jeziora, polują na dzikie zwierzęta itp. W powieściach z życia współczesnego opozycja ta realizuje się np. w wyjazdach na wieś bohaterów mieszkających w mieście (*Klub włóczykijów*, *Wyspa strachów* i in.); i odwrotnie (np. wyjazd do „powiatu” bohaterów *Księgi urwisów*). Opozycja znane—nieznane może dotyczyć także zmiany sytuacji, np. wybuch wojny (powieści o wojnie) powoduje powstanie nowych uwarunkowań i przejście z jednego „życia” (przestrzeni) w inne.

W i e ś — m i a s t o. Przeciwstawienie to, zawierające się w opozycji znane—nieznane, pociąga za sobą szereg następstw, warunkujących inny rodzaj zabaw, inny charakter przygód. W powieściach, których akcja rozgrywa się na terenie „wiejskim”, bardziej istotne jest ukształtowanie to-

¹¹ „Postawimy tu na wszelki wypadek straż — rzekła Anka. Dorota będzie strażą

— Tak jest — powiedziała Dorota.

— Dostaniesz broń — Anka wręczyła jej łuk, kołczan ze strzałami, dwustrzałowy korkowiec i miecz” (Niziuński. *Awantura w Niekłaju* s. 49).

¹² Wiewiórka (chłopiec) mówi do Kasi:

„Nie lubię dziewczyn. Ale ty chyba jesteś inna niż wszystkie. Masz fajnego psa. I pewnie jak twoja ciotka znasz dobrze dżudo” (Nienacki. *Księga strachów* s. 124).

pograficzne (jeziora, góry, lasy itp.) niż w tych, gdzie miejscem przebiegu wydarzeń jest miasto (tu: nastawienie głównie na nowe sytuacje, np. *Niewiarygodne przygody Marka Piegusa*, gdzie bohater przeżywa szereg przygód w typowych warunkach: ulica, dom itp.).

Świat rzeczywisty — świat marzeń (s n u). Świat rzeczywisty jest „naturalny”, dostępny wszystkim; świat marzeń jest natomiast przestrzenią, do której mają dostęp nieliczni. W powieści *Siódme wtajemniczenie* światem rzeczywistym jest szkoła, w której pracuje nauczycielka budząca bohatera ze snu (w przykładzie tym następuje „strata”, wynikająca z przejścia ze sfery marzeń w codzienność). Nieco inna sytuacja występuje w powieści W. Woroszylskiego *I ty zostaniesz Indianinem*, gdzie bohaterowie tajemniczego świata marzeń okazują się realnymi, zwykłymi ludźmi.

III. OPOZYCJE CZASOWE

Dzień—noc. Noc stwarza nową, „tajemniczą sytuację”¹³; można wtedy organizować sensacyjne wyprawy (eskapada do kopalni w *Księdze urwisów*), przeprowadzać trudne i niebezpieczne akcje (wykradanie Niemcom amunicji w *Baszcie starej sowy*; strzeże się wówczas obozowiska przed intruzami)¹⁴. Możliwe jest nawet całkowite „przeniesienie sensu”, tzn. uczynienie z nocy dnia — czasu, w którym najintensywniej toczy się akcja, np. nocne podchody harcerzy, „akcje” (*Baszta starej sowy*). Dzień jest wówczas bezbarwny, a noc „żywa”.

Lato—zima. Akcja powieści toczy się prawie wyłącznie latem. Lato stwarza bowiem ważny w sensie semiologicznym czas „sakralny” — okres wakacji (choć czasem uprzywilejowana może być także wiosna lub późne lato powakacyjne, np. *Księga urwisów*, *Tajemnica zielonej pieczęci*). Rzadziej czasem przygody jest zima (np. w powieści *Narciarski ślad*).

IV. OPOZYCJA WŁAŚCIWOŚCI: BRAK—POSIADANIE

Jest to jedna z najważniejszych opozycji; dotyczy zarówno sfery spraw codziennych, np. posiadanie pieniędzy na własne wydatki, sprzętu do zabaw (łodzi, nart itp.), jak również ważniejszych, istotnych dla przebiegu akcji, np. chęć posiadania skarbu; wówczas cała akcja koncentruje się wokół jego poszukiwania (*Awantura w Nieklaju*, *Klub włóczykijów*). Po-

¹³ Na przykład: „Zaledwie noc spadła nad dżunglą, na polanie wokół zbutwiałego baobabu zaczęły się dziać dziwne rzeczy. W srebrzystej poświacie księżycowej widać było zgromadzonych kilkunastu Murzynów. Każdy z nich trzymał w ręku jakieś zawiniątko. Od czasu do czasu przykucali na ziemi, obrzucając się wzajemnie nieufnymi spojrzeniami” (*Przygody Tomka na Czarnym Łądzie* s. 244).

¹⁴ „Postanowiono czuwać podczas nocy na zmianę” (tamże s. 37).

siadanie odpowiednich cech charakteru (siła, spryt, zdolności organizacyjne) pozwala na zajmowanie czołowych stanowisk w grupie, np. Andrzej Kszyk, Michał z *Awantury w Nieklaju*. Istotnym mankamentem jest także brak „odpowiedniego” wieku, dlatego np. bileterka nie chce chłopcom sprzedać biletu do Gdyni¹⁵; z tego samego powodu Wicus (*Baszta starej sowy*) nie został początkowo dopuszczony do udziału w ważnej akcji.

Posiadanie ważnego rekwizytu pozwala na uzyskanie „awansu”, np. Cykorz (*Siódme wtajemniczenie*) zostaje przyjęty do tajnego związku, ponieważ ma ważną mapę; podobnie posiadanie nie znanych mieszkańcom dżungli przedmiotów: zapalek, lusterka, tytoniu powoduje zdobycie ich zaufania (*Przygody Tomka na Czarnym Łądzie*); odwrotnie — brak mapy (*Tropy wiodą przez prerię W. Wernica*) powoduje wiele komplikacji (strata). Odnalezienie pamiętnika Konrada von Haubitza jest celem poszukiwań u wszystkich postaci biorących udział w akcji (*Księga strachów*). Posiadanie lub brak wyobraźni powoduje zupełnie inny stan bohaterów oraz odmienny rozwój wypadków.

V. NORMA—PRZEKROCZENIE NORMY

Świat A kontrolowany jest przez B serią zakazów i nakazów (należy uczyć się, być grzecznym, nie robić nic bez wiedzy dorosłych itp.). Postępowanie A łamiące normę (przepis B) powoduje zmiany w strukturze akcji.

Zakaz występuje z inicjatywy B, nie sprowokowany przez A (rodzice każą się uczyć, unikać niebezpiecznych zabaw itp.). Występuje też jako kara za przewinienia A: zakaz wyjścia z domu, nakaz dodatkowej nauki, represje fizyczne (bicie) itp. Łamanie zakazu odbywa się przez markowanie posłuszeństwa (np. bohater zajmuje się czymś innym, szybko jednak otwiera książkę gdy do domu wchodzi rodzice (*Niewiarygodne przygody Marka Piegusa*). Bywa też „ciche” łamanie zakazu, np. samodzielna wyprawa do starej kopalni bez wiedzy rodziców (*Księga urwisów*), a także „demonstracyjne” łamanie zakazu—okazywanie braku posłuszeństwa, kłótnia z rodzicami (np. Wiktor w *Księdze urwisów*). Ten sposób łamania zakazu występuje bardzo rzadko.

VI. PLANY AKCJI¹⁶

Dom jest na ogół miejscem znanym, w którym spotyka się wszystkich znajomych. Najczęściej jest to przestrzeń nacechowana pozytywnie¹⁷. Inaczej oznakowany jest dom w sytuacji „normalnej” (do którego codziennie się przychodzi, który jest bliski, znany) niż w „anormalnej” (gdy jest

¹⁵ „Spojrzeli po sobie. Zrobiło im się smutno. Zacisnęli zęby. Och, to straszne, być dzieckiem” (Niziurski. *Awantura w Nieklaju* s. 173).

¹⁶ Będzie to opis przestrzeni, które odgrywają dominującą rolę w badanych

z różnych przyczyn odległy). W tym drugim przypadku dochodzi element tęsknoty za domem, przez co nabiera on dodatkowych, pozytywnych znaczeń (powieści podróżnicze oraz o tematyce wojennej)¹⁸. Występują również przypadki przeniesienia znaczenia pojęcia dom na inny desygnat, np. domem staje się czołg (*Czterej pancerni i pies*), preria (powieści podróżnicze) itp.

Szkoła. W powieściach o tematyce podróżniczej występuje jako plan—rekwizyt, nie ma zabarwienia dodatniego ani ujemnego, służy jedynie jako informacja o wieku bohaterów i o okresie wakacji. Koniec roku szkolnego jest tutaj bowiem początkiem serii przygód. Zakończenie wyprawy sygnalizuje zbliżanie się „czasu szkolnego” (np. w powieściach o przygodach Tomka Wilmowskiego). O wiele bardziej istotna jest funkcja szkoły w utworach o tematyce współczesnej. Mniej ważna jest przy tym jej rola jako miejsca nauki; chodzi właściwie o zamkniętą kulturowo przestrzeń, w której panuje „czas szkolny”, będący przeciwieństwem „czasu wolnego”. „Czas szkolny” jest z reguły oceniany przez bohaterów ujemnie, zwłaszcza w początkowej fazie rozwoju wydarzeń (bo do szkoły nie lubi się chodzić), później nabiera jednak pozytywnego oznakowania (okazuje się, że w szkole może być przyjemnie). Szkoła jest więc: a) miejscem nauki, b) miejscem zabawy, c) miejscem konfliktu, bowiem istnieje tutaj opozycja: przełożony — podwładny, d) drugim (obok domu) miejscem naturalnego, koniecznego pobytu.

W powieściach o tematyce wojennej desygnat ten ma pozytywne oznakowanie (czeka się na koniec wojny, aby rozpocząć normalne życie, m. in. uczyć się)¹⁹.

Miejsce wybrane. Szkoła i dom stanowią przestrzeń, w której pobyt jest codzienną koniecznością (tzn. w sytuacji normalnej, a nie np. podczas wojny). Poza tymi przestrzeniami jest granica, a za nią inny świat — świat wolności, w którym obowiązują inne normy. Różne są rodzaje miejsc „wybranych”, czyli takich, gdzie odbywają się tajemnicze posiedzenia, niekontrolowane przez dorosłych spotkania itp. Są to np.: stara baszta (*Baszta starej sowy*), dom opiekuna społecznego (*Księga strachów*),

powieściach. Oczywiście, jest to wybór najbardziej typowych miejsc, w których rozgrywa się akcja. Są to przestrzenie statyczne, w przeciwieństwie do badanych w rozdz. II (tam: dynamiczne).

¹⁷ Nawet jeżeli nie lubi się z określonych powodów własnego domu, występuje tęsknota do domu w ogóle (np. Wiktor z *Tajemnicy zielonej pieczęci*).

¹⁸ „Tu mieszkaliśmy we troje — Janek ze wzruszeniem wskazał puste prostopokąty okien na pierwszym piętrze. Dawno temu, przed wojną” (Przymanowski, *Czterej pancerni i pies* s. 220).

¹⁹ „Granicy, obywatelu generale pilnuję. A jak do cywila, to zgadujemy się z Jankiem, żeby mnie na politechnikę i potem okręty budować” (tamże s. 255).

ruiny zamku (*Siódme wtajemniczenie*), strych (*Awantura w Nieklaju*) i in.

Miejsca wybrane mogą być „legalne” — np. dom Pana Samochodzika, dokąd rodzice nie zabraniają przychodzić (*Księga strachów*) i „nielegalne” — przez co bardziej zagadkowo oznakowane: tajemniczy ogród (*Awantura w Nieklaju*), baszta, ruiny zamku itp.

W powieściach podróźniczych następuje niekiedy kumulacja przestrzeni: miejsca „wybranego” i domu. Szałas, w którym mieszkają wędrowcy, jest zarówno jednym, jak i drugim.

Spotkania w miejscu „wybranim” mogą służyć różnym celom: 1. negatywnemu — członkowie Związku Zielonej Pieczęci (oznakowanego — oczywiście — ujemnie) spotykają się, aby planować włamania do kiosków, piwnic itp.; 2. „obojętnemu”²⁰ — spotkanie się, w celu ustalenia np. nowych form zabawy; 3. pozytywnemu — zebrania, które mają za zadanie ważną społecznie, wartościową działalność, odbywane bądź to z narażeniem życia (niebezpieczeństwo rzeczywiste np. *Baszta starej sowy*, gdzie chodzi o zabranie Niemcom amunicji i o uwolnienie więźniów), jak i bez rzeczywistego niebezpieczeństwa (np. zbiórki harcerzy w celu udzielenia pomocy ludziom starym).

Miejsce wybrane jest również miejscem „sakralnym”, tzn. nie każdy ma doń wstęp²¹, a członkowie, uczestnicy spotkań, zobowiązani są do przestrzegania ścisłej tajemnicy. Nie muszą to być koniecznie przestrzenie tajemnicze: baszta, ruiny, lochy itp., lecz także te „zwykłe”: dom, polana w lesie, szopa itp.

Miejsce „sensacyjne”. Odgrywa ważną rolę w powieściach dla chłopców i jest jednym z zasadniczych wyróżników gatunku (powieść przygodowa); nie musi bowiem występować w innych typach powieści dla młodzieży. Miejscem „sensacyjnym” jest np. stara baszta, ruiny, lochy zamku itp. Owa sensacyjność wynika z faktu, iż pewna przestrzeń jest nieznaną lub ujemnie nacechowaną, groźną, np. wyspa — kryjówka bandyty (*Księga strachów*), albo wiąże się z tajemniczą osobą (np. „szpieg” w kopalni — *Księga urwisów*); obowiązuje w niej zakaz przebywania, np. ogród botaniczny w *Awanturze w Nieklaju*.

Przejście z przestrzeni „normalnej” do „sensacyjnej” wyraża się w opozycjach: pewność—niepewność; bezpieczne—niebezpieczne. Odróżnić należy przestrzeń „sensacyjną” niejako z samej natury (baszta, lochy, ruiny zamku) od takiej, która jest „sensacyjna” z powodu swojej funkcji pełnionej w określonym momencie, np. przybycie nieznanego osobnika

²⁰ To znaczy obojętny nie dla bohaterów, ale z aspektu wartościującego (ani negatywny, ani pozytywny).

²¹ „Gdyby wyprawa do ogrodu była łatwa i bezpieczna, wszyscy by tu chodzili i ogród nie byłby dziki” (Niziurski. *Awantura w Nieklaju* s. 43).

powoduje, że zwykle skądinąd miasteczko nabiera „sensacyjnego” oznakowania (*Księga urwisów*).

Z przestrzenią „sensacyjną” łączą się tajemnicze rekwizyty: stary kufier (*Klub włóczykiów*), pamiętnik zbrodniarza (*Księga strachów*), zielona pieczęć (*Tajemnica zielonej pieczęci*).

W powieściach podróżniczych tajemnicze dżungle, prerie i inne tego typu przestrzenie nabierają w miarę rozwoju akcji charakteru miejsca „normalnego”. Dlatego też w tych powieściach występują „sensacyjne” mikroświaty, np. polana w głębi puszczy, na której stoją powbijane tyki z ludzkimi głowami (*Tomek wśród łowców głów*).

Nieco odmiennie przedstawia się sprawa przestrzeni w utworach, których akcja toczy się w okresie wojny. Poszczególne miejsca oznakowane są wówczas odmiennie, ze względu na specyfikę działań. Występują zmiany wartości desygnatów, ponieważ zmienia się ich funkcjonalność, np. czołg obok swej normalnej funkcji pełni także rolę domu, miejsca „wybranego”; ruiny nie są przestrzenią „sensacyjną”, ale znakiem zniszczenia itp.

Miejsce zabaw. Jest to przestrzeń zalegalizowana, „oficjalna”, uznana i (przynajmniej częściowo) kontrolowana przez dorosłych, np. boisko sportowe, basen, park itp.

Miejsce zabawy może być oznakowane dodatnio lub ujemnie, np. przybycie do szkoły nowego, pełnego zapału nauczyciela (*Księga urwisów*) powoduje uatrakcyjnienie lekcji (wycieczki krajoznawcze, konkursy itp.); następuje przesunięcie znaczenia w „dodatnią” stronę: nacechowana ujemnie jako miejsce koniecznego pobytu szkoła nabiera oznak pozytywnych, stając się równocześnie miejscem zabawy. I odwrotnie, nawet boisko szkolne, zaniedbane i ponure przestaje być miejscem zabawy (*Księga urwisów*).

Przedstawiona tu matryca fabularna powieści przygodowej dla chłopców wskazuje na konsekwentną budowę określonego modelu świata, który można wyprowadzić z opozycji fabularnych i transformacji uwzględnionych w powyższej analizie. Jest to przede wszystkim świat wielkiej przygody, w którym wszystko może się wydarzyć i w którym każdy ma równe szanse, może się wykazać określonymi umiejętnościami, okazać kimś ważnym. Może wejść we wspaniały, tajemniczy świat dorosłych, ustanawiać prawa, decydować o czymś, nie zaś tylko słuchać i być posłusznym. To wspaniałe przewartościowanie dokonujące się w rezultacie uczestnictwa w przygodzie można by porównać z sytuacją karnawału (w jego Bachtinowskim rozumieniu), o której także marzy każdy młody czytelnik powieści przygodowej posłuszny sytemowi zakazów i nakazów wprowadzonych przez dorosłych, którzy sterują jego poczynaniami. Stąd tak wielka popularność analizowanych tu powieści (wielotysięczne nakłady, dużo

wznowień) budzących tęsknoty do występowania w roli przywódcy lub partnera, nie zaś — jak to najczęściej bywa — podwładnego i zależnego.

Młody odbiorca nie dostrzega jednak, że nawet ta wspaniała przygoda, w której uczestniczą bohaterowie powieści i — pośrednio — on sam, daje pozorną swobodę działania, że wszystkie przekształcenia mieszczą się w systemie dydaktycznym, nakreślonym przez dorosłych i przez nich kontrolowanym (np. rola sprzymierzeńców), czego przez swój ufny i łatwo wierny stosunek do tekstu nie dostrzega.

Zadaniem badawczym byłoby przeanalizowanie modelu świata, jaki realizuje się w tych powieściach poprzez opozycję: ludyczność, swoboda, przygoda—użyteczność, dydaktyzm, i zbadanie jego funkcji: a) w kontekście innych tekstów kultury popularnej przeznaczonej dla masowego odbiorcy, b) w kontekście innych tekstów literackich i paraliterackich przeznaczonych dla młodego czytelnika.

WYKAZ POWIEŚCI UWZGLĘDNIONYCH (ANALIZOWANYCH) W PRACY

1. Bahdaj A.: *Narciarski ślad*. Warszawa 1965.
2. Bahdaj A.: *Podróż za jeden uśmiech*. Warszawa 1971.
3. Doroba S.: *Baszta starej sowy*. Katowice 1975.
4. Liskowacki R.: *Wodzu, wyspa jest twoja*. Warszawa 1975.
5. Nienacki Z.: *Księga strachów*. Warszawa 1973.
6. Niziurski E.: *Awantura w Niekłaju*. Katowice 1975.
7. Niziurski E.: *Klub włóczykijów*. Katowice 1974.
8. Niziurski E.: *Księga urwisów*. Katowice 1972.
9. Niziurski E.: *Niewiarygodne przygody Marka Piegusa*. Poznań 1974.
10. Niziurski E.: *Siódme wtajemniczenie*. Katowice 1969.
11. Niziurski E.: *Sposób na Alcybiadesa*. Warszawa 1974.
12. Ożogowska H.: *Tajemnica zielonej pieczęci*. Łódź 1971.
13. Przymanowski J.: *Cztery pancerni i pies*. Warszawa 1973.
14. Szklarski A.: *Przygody Tomka na Czarnym Łądzie*. Katowice 1966.
15. Szklarski A.: *Tomek w krainie kangurów*. Katowice 1973.
16. Szklarski A.: *Tomek wśród łowców głów*. Katowice 1972.
17. Wernic W.: *Tropy wiodą przez prerię*. Warszawa 1966.
18. Woroszyński W.: *I ty zostaniesz Indianinem*. Warszawa 1970.

LE ROMAN CONTEMPORAIN POLONAISE D'AVENTURES LE ESSAI DU CONSTRUCTION DE LA MATRICE NARRATIVE

Résumé

L'esquisse comporte une analyse de la structure du roman d'aventures et essaie de dégager le modèle narratif commun pour ce genre de création. En raison du fait que les textes examinés appartiennent à la littérature populaire dont l'affabulation a la caractéristique schématique, la méthode qui a été adoptée ici vient du domaine de

recherches structurales (cf. les travaux de W. Propp, T. Todorov, C. Lévi-Strauss, C. Bremond et autres).

Ce qui est l'élément essentiel de ce type d'analyse, c'est la reconnaissance du caractère relationnel des éléments de la structure. Ainsi l'on a analysé les relations personnelles (p.ex. enfants-adultes, garçons-filles, amis-ennemis etc); les relations temporelles (jour-nuit, été-hiver, vacances-année scolaire); les relations spatiales (maison-école, lieu „choisi" etc) et autres.

Ces relations nous intéressent en tant qu'éléments de signification, remplissant un rôle défini dans la structure. N'est pas, par contre, essentiel leur aspect psychologique, historique, etc. On a de même laissé de côté tous les problèmes relatifs à l'aspect stylistique de ces textes, étant donné qu'un tel examen dépasserait l'intention que se posait la présente esquisse.